

VARHAISIÄN USKONTOKASVATUS KIRKON VAUVAMUSIIKKI- TOIMINNAN KONTEKSTISSA

AINO-ELINA KILPELÄINEN

Lectio praecursoria uskonnonpedagogiikan väitöskirjaan *"Lintu emon siiven alla" Kirkkotilassa toteutettava vauvamusiikkitoiminta Suomen ja Tanskan evankelisluterilaisissa kirkkoissa*. Väitöstilaisuus 18.2.2022 Helsingin yliopistossa. Vastaväittäjänä professori Arniika Kuusisto Tukholman yliopistosta.

Kun esikoiseni oli juuri täyttänyt yksi vuotta, mieheni isoisä kuoli. Minä, nuorehko teologian opiskelija, pohdin, miten selittäisin yksi-vuotiaalle, miksi vanhemmat ovat surullisia? Päädyin sanomaan jotenkin näin: "Isi ja äiti ovat surullisia, koska vanha paappa on mennyt Jumalan luo taivaaseen." Ensimmäinen ajatukseni oli, että nyt tuli selitettyä aivan liian vaikeasti. Kuitenkin lapsen ilme kirkastui, ja hän teki yllättäen viittoman, jonka oli oppinut seurakunnan perhekerhossa laulettua *Jumalan kämmenellä* -virrestä ja sanoi "paappa". Sana Jumala oli tullut lapselle tutuksi perhekerhossa viikoittain laulettua virrestä. Vaikka lapsi ei varmaankaan vielä ymmärtänyt sanan merkitystä, sana assosioitui moneen asiaan: viittomaan, virteen ja seurakunnan perhekerhoon. Tämä muisto on yksi niistä kokemuksista, jotka saivat minut kiinnostumaan pienten lasten uskonnollisesta ja spirituaalisesta kehityksestä sekä kirkon varhaiskasvatuksesta tutkimuskohteena.

Neljä näkökulmaa pienen lapsen spirituaaliseen ja uskonnolliseen kehitykseen

Jumalakuvan kehittyminen on ollut yksi keskeinen uskonnonpedagogiikan ja uskontopsykologian tarkastelun kohde. Aloitin kertomalla esimerkin omasta lapsestani. Niin ovat tehneet myös monet muut. Kun aloin perehtyä pienen lapsen uskon-

nollista ja spirituaalisesta kehitystä tarkastelemaan kirjallisuuteen, huomasi, että tieteellisissä lehdissä julkaistuissa artikkeleissa voitiin kertoa esimerkkejä omasta lapsesta tai tutusta lapsesta.¹ Tämä heijastaa ehkä vaikeutta, joka liittyy pienten lasten spiritualiteetin tai uskonnollisuuden empiriseen tarkasteluun. Pienen lapsen uskonnollista oppimista ja kehitystä on haastavaa lähestyä tutkimuksen keinoin. Kirjallisuudesta voidaan löytää ainakin neljä toisiaan täydentävää teoreettista näkökulmaa pienen lapsen uskonnollisen kehityksen ja oppimisen tarkasteluun.

Kognitiivisesta näkökulmasta korostuvat käsitteet. Jean Piaget² on ollut hyvin merkittävä teoreetikko 1900-luvun kehityspsykologian ja kasvatustieteen kannalta. Hänkin tarkasteli omia lapsiaan rakentaessaan kehitysteoriaa lapsen kognitiivisesta kehityksestä. Piaget'n luoman teorian merkitys on ollut suuri myös uskonnon-pedagogiseen tutkimukseen. Se on vaikuttanut erityisesti uskonnollisen ajattelun kehityksen vaihemalleihin, joissa on kuvattu esimerkiksi jumalakäsityksen kehittymistä konkreettisesta abstraktimmaksi.³ Kognitiivinen koulukunta on tarkastellut ajattelun kehityksen lähtökohtia ja rajoituksia. Käsitteellisen ajattelun kehittymisen näkökulmasta pienen lapsen uskontoon liittyvät ajatukset voivat näyttää kesken-eräisiä tai naiiveilta. Viime aikainen kognitiivinen uskontotieteen tutkimus liittyy tähän perinteeseen. Se on tuonut esille, että jumalausko voi olla lapselle luontaista, vähän samaan tapaan kuin usko erilaisiin supersankareihin.⁴

Psykoanalyttinen ja psykodynaaminen koulukunta korostavat varhaisia vuorovaikutuskokemuksia uskonnollisen kehityksen pohjana. Ensimmäisiin ihmissuh-teisiin liittyvä perusturvallisuus, pyhän kokemukset ja rituaaliset leikit voivat esimerkiksi Erik H. Eriksonin⁵ mukaan olla kokemuksellinen pohja myöhemmälle jumalakuvalle ja uskonnollisille kokemuksille.

Spiritualiteettitutkimuksessa usein ajatellaan, että lapsi on luontaisesti spirituaalinen eli henkinen ja hengellinen. Esimerkiksi David Hayn ja Rebecca Nyen⁶ mukaan lapsi ei ole kehityksessään keskeneräinen, vaan hänellä on valmius kokea yhteyttä omaan itseän, toisiin ihmisiin, ympäristöön ja mahdollisesti myös tuonpuoleiseen. Lapsi voi olla jopa esimerkki aikuiselle läsnäolemisestä, ihmettelystä ja ilon kokemisesta. Uskonto voi tarjota kieltä, jolla yksilö voi ilmaista spiritualiteettiaan.⁷

Viime vuosina kasvatustieteessä ja varhaiskasvatustieteessä sosiokulttuurinen näkökulma oppimiseen on ollut hyvin keskeinen. Se pohjautuu Lev Vygotskyn⁸ aja-

1 Ks. esim. Yust 2003.

2 Piaget 1970.

3 Esim. Goldman 1964.

4 Barrett 2012.

5 Erikson 1963 & 1977.

6 Hay & Nye 2006.

7 Yust, 2003

8 Vygotsky 1967.

tuksiin, joita on kehitetty eteenpäin. Sosiokulttuurisesta näkökulmasta oppiminen on kasvavaa osallisuutta omasta kulttuurista ja yhteisöstä. Oppiminen tapahtuu osallistumisen kautta ja kulttuuristen välineiden käyttämisen kautta. Tällaisia kulttuurisia välineitä ovat esimerkiksi kieli, taide, esineet ja rakennukset. Kieli on merkittävin väline, jonka kautta kulttuuriperinne siirtyy.⁹ Sosiokulttuurista näkökulmaa on sovellettu uskonnonpedagogisessa tutkimuksessa vasta varsin vähän, mutta sen merkitys lienee kasvamassa. Viime vuosina on esimerkiksi ilmestynyt rippikouluun liittyviä väitöskirjoja¹⁰, joissa käytetään sosiokulttuurisia oppimisteorioita. Sosiokulttuurisesta näkökulmasta nousee ajatus oppimisen kaikkiallisuudesta¹¹: oppimista tapahtuu koko ajan, myös huomaamatta. Oppiminen on monimutkainen prosessi, joka tapahtuu vuorovaikutuksessa toisten ihmisten sekä kulttuuristen ja materiaalistien kontekstien kanssa, siis vuorovaikutuksessa esimerkiksi esineiden ja tilojen kanssa.

Varhaisiän uskontokasvatus

Uskonnollisen kasvun ja oppimisen ilmiön toinen puoli on kasvatus. Kasvatus on intentionaalista, tarkoituksellista ja tavoitteellista, vaikuttamista lapsen kasvuun ja oppimiseen. Kasvatus on väistämättä arvosidonnaista.¹² Uskonnonpedagoginen tutkimus tutkii, miten uskontoa opitaan ja miten sitä opetetaan.¹³ Tässä väitöskirjatutkimuksessa tutkitaan erityisesti kasvatusta ja opettamista, mutta sen nähdään olevan läheisesti yhteydessä oppimiseen.

Uskontokasvatus voidaan määritellä suppeasti uskontoon liittyvän kulttuurin välittämiseksi seuraaville sukupolville. Tällöin kasvatus tukee kulttuurista oppimista, jota voidaan kutsua myös sosialisatioksi tai enkulturaatioksi. Toisaalta uskontokasvatus voi olla laajasti ymmärrettynä myös uskonnon avulla kasvattamista, yksilön kasvun ja hyvinvoinnin tukemista uskonnollisilla sisällöillä, kuten esimerkiksi virsillä.¹⁴

Väitöskirjassani käytän myös käsitettä *varhaisiän uskontokasvatus* (ks. kuvio 1), jolla viitataan uskontokasvatukseen nimenomaan pienten lasten parissa. Esitän, että varhaisiän uskontokasvatuksen osa-alueet ovat rituaalikasvatus, spirituaaliteettikasvatus ja kulttuuriperintökasvatus. Rituaalikasvatus liittyy uskonnon

9 Vygotsky, 1967; Lehtinen et al., 2007, s. 111–116.

10 Esim. Ojala 2020.

11 ks. esim. Kumpulainen et al. 2010, 92.

12 Siljander 2005, 25.

13 Tirri 2003; Räsänen 2018.

14 Tamminen et al. 1987, 11; Rogoff 2003; Yust 2003.

rituaaliseen ulottuvuuteen ja siihen tutustumiseen rituaalisen toiminnan kautta.¹⁵ Spiritualiteettikasvatus liittyy erityisesti uskonnon kokemukselliseen ulottuvuuteen ja vuorovaikutukseen toisten ihmisten kanssa.¹⁶ Kulttuuriperintökasvatus liittyy suhteen luomiseen uskonnon aineelliseen ja aineettomaan kulttuuriperintöön, esimerkiksi kirkkotilaan ja virsilauluun.¹⁷

Kuvio 1: Varhaisiän uskontokasvatus uskonnollisen yhteisön kontekstissa.

Ensimmäinen väitöskirja kirkon varhaiskasvatuksesta

Väitöskirjatutkimukseni kohdistui erityisesti kirkon varhaiskasvatukseen, josta ei ole Suomessa tehty aiemmin väitöskirjoja. Rippikoulua on tutkittu monipuolisesti kansallisesti ja kansainvälisesti, ja myös yhteiskunnan katsomuskasvatusta ja uskonnonopetusta on tutkittu. Kirkon varhaiskasvatus on sen sijaan ollut tutkimuskohteena lähinnä maisterintutkielmissa ja ammattikorkeakoulun opinnäytteissä. Olen valinnut empiirisen tutkimuksen kohteeksi kirkon vauvamusiikkitoiminnan Suomessa ja Tanskassa, erityisesti sellaisen vauvamusiikkitoiminnan, joka toteutetaan kirkkotilassa. Olen kerännyt aineiston havainnoimalla ja videoimalla toimintaa sekä haastattelemalla.

Väitöskirja on uskonnonpedagoginen tutkimus, mutta siinä on liittymäkohtia myös muihin tutkimusaloihin. Teologisista oppiaineista tutkimus tulee lähelle yleistä käytännöllistä teologiaa, erityisesti liturgiikkaa ja hymnologiaa. Myös monitieteinen

¹⁵ Kilpeläinen & Nielsen 2018; Altena & Hermans 2003

¹⁶ Kilpeläinen & Ruokonen 2018; Hay & Nye 2006.

¹⁷ Kilpeläinen 2019; Benjamin et al. 2015; Kulttuuriperintö kuuluu kaikille 2017.

rituaalitutkimus on yksi liittymäpinta. Tutkimus liittyy läheisesti myös varhaisiän musiikkikasvatukseen ja lapsuustutkimukseen, joskin tässä tutkimuksessa toimintaa tarkastellaan erityisesti uskontokasvatuksen näkökulmasta – ei niinkään musiikillisen kasvatuksen kontekstina.

Tämän väitöskirjan nimi on lainaus Lina Sandell-Bergin sanottamasta virrestä ”Kun on turva Jumalassa”.¹⁸ Virttä laulettiin sekä Tanskassa että Suomessa havainnoidussa vauvamusiiikkitoiminnassa. Kun aloitin aineistonkeruun Tanskassa enkä vielä ymmärtänyt tanskan kieltä kovin hyvin, oli tämä virsi jotakin tuttua myös itselleni. Virsi on alun perin ruotsinkielinen, mutta se on suosittu kaikissa pohjoismaissa ja myös niiden ulkopuolella.

Suomenkielisestä lyriikasta valitsin säkeen ”lintu emon siiven alla” väitöskirjan otsikoksi. Ruotsinkielisessä alkuperäislyriikassa ei ihan vastaavaa kohtaa ole. Virren ensimmäinen säkeistö, josta tuo säe on, viittaa Jumalan lähellä olevaan turvallisuuteen. ”Kun on turva Jumalassa, turvassa on paremmissa, kuin on tähti taivahalla, lintu emon siiven alla.” Turvassa kuin lintu emon siiven alla. Säe sopii kuvaamaan tätä väitöstutkimusta monesta eri näkökulmasta.

Ensinnäkin tutkimuksen kohteena oli vauvamusiikkitoiminta, jonne osallistui vauvoja nimenomaan äitiensä kanssa. Kuin lintu emon siiven alla. Tanskassa tapasin kahdeksan viikon havainnointijakson aikana vain yhden isän, joka vieraili kerran vauvamusiikkiryhmässä yhdessä perheen äidin kanssa.

Toinen näkökulma virrensäkeen ja tutkimustulosten välillä liittyy siiven alla olemiseen: se on hyvin kehollinen ilmaus. Lintu on konkreettisesti emoa lähellä. Vauvamusiikkitoiminnan tutkimuksessa nousi vahvasti esille kokemuksen kehollisuus. Vauvat saapuivat kirkkotilaan äitinsä sylissä. Äidit kantoivat vauvojaan, vaikka se oli ajoittain raskastakin. Äidit ja vauvat saivat uusia, yhteisiä kokemuksia. Vauvat tutustuivat kirkkotilaan äidin sylistä käsin. Myös äidit pääsivät sellaisiin paikkoihin, joissa eivät olleet olleet aiemmin. Tanskassa havainnoidussa toiminnassa äidit ja vauvat esimerkiksi istuivat alttarikaiteen sisäpuolella.

Kolmas virrensäkeen näkökulma liittyy lauluun: lintuemot laulavat ja poikaset oppivat laulamaan esimerkin avulla. Ihmislasten musiikin oppiminen alkaa jo ennen syntymää.¹⁹ Vauvamusiikkitoiminnassa laulu on keskeinen vuorovaikutuksen muoto. Äidit laulavat lapsilleen. Laulut voivat siirtyä myös kotona laulettaviksi. Laulut tulevat lapsille vähitellen tutummaksi ja tutummaksi. Haastattelutilanteessa videon äärellä myös vauvat reagoivat videolta kuuluvaan musiikkiin.

Neljäs virrensäkeen esille tuoma näkökulma on teologinen: Raamatussa emo on vertauskuva jumalalliselle huolenpidolle. Tutkimusten mukaan varhaisiän vuo-

18 Suomalaisessa virsikirjassa virsi 397, tanskalaisessa virsikirjassa numero 49 *Ingen er så tryg i fare*.

19 Huotilainen 2009.

rovaikutuskokemukset ovat merkittäviä myöhemmän jumalakuvan kannalta.²⁰ Käsititys esimerkiksi Jumalan rakkaudesta voi heijastaa kokemuksia siitä, millaista rakkautta on saanut itse kokea.

Kirkkotilassa toteutettava vauvamusiikkitoiminta uskontokasvatustilanteena

Uskonnollisen kehityksen näkökulmasta kaikki hoiva ja vuorovaikutus läheisten kanssa on merkittävää, koska se luo perusturvallisuutta ja myöhemmän uskonnollisuuden pohjaa.²¹ Sylissä pitämistä voisi pitää kristillisen kasvatuksen ensimmäisenä askeleena. Musiikilla ja erityisesti äidin laulamisaalla on merkittävä rooli varhaisessa vuorovaikutuksessa, koska musiikki on lapselle luontaista kieltä.²² Mikä tahansa musiikki voi tukea vanhemman ja lapsen välistä vuorovaikutusta, ja olla siten merkittävää uskonnollisen kehityksen kannalta. Kuitenkin erityisen merkittävää lienee sellainen musiikki, johon vanhemmalla on tunneside tai jonka vanhempi kokee hengellisesti itselleen merkittäväksi.

Väitöskirjatutkimukseni osoittaa, että voidaan rakentaa kasvatustilanteita, joissa lapsille on tarjolla mahdollisuuksia vuorovaikutukseen oman vanhemman kanssa mutta sen lisäksi mahdollisuuksia muihinkin vuorovaikutuskokemuksiin. Kirkkotilassa toteutettava vauvamusiikkitoiminta voi sisältää vuorovaikutusta myös toisten vanhempien ja lasten kanssa, ohjaajien kanssa sekä kirkon aineellisen ja aineettoman kulttuuriperinnön kanssa. Aineellista kulttuuriperintöä on kirkkotila ja sen esineistö. Aineetonta kulttuuriperintöä puolestaan virret ja kristilliset laulut sekä rituaalit, kuten esimerkiksi Isä meidän –rukous.

Rituaalinen vuorovaikutus yhdistää kaikki muut vuorovaikutuksen muodot: se on yhteisöllistä ja yhteistä laulamista ja ohjatusti liikkumista kirkkosalissa, rituaalitalassa. Rituaalinen vuorovaikutus on kirkkotilassa toteutettavan vauvamusiikkitoiminnan erityispiirre. Vauva osallistuu rituaaliin yhdessä vanhempansa kanssa, mutta myös yhdessä koko ryhmän kanssa. Toiminta voidaan nähdä rituaalikasvatuksena kahdessa merkityksessä. Se on luonteeltaan rituaalista: samat asiat toistuvat ja tulevat sitä kautta tutuiksi. Toisaalta toiminta on rituaalien opettamista. Sen kautta kristinuskon rituaalit, kuten virsilaulu tai rukous tulevat tutummiksi.

Tanskassa havainnoitu babysalmesang-toiminta muistutti rakenteeltaan paikallista kastejumalanpalvelusta. Tanskassa vauvat kastetaan pääsääntöisesti kirkossa osana sunnuntaijumalanpalvelusta. Tanskan toiminnassa oli elementtejä,

20 Esim. Rizzuto 1979.

21 Erikson 1963.

22 Esim. Huottilainen 2009.

jotka muistuttivat kastejumalanpalveluksen kulkua. Kastamisen sijaan lapset tutkivat kastemaljaa, jossa oli vettä. Taustalla soi kastevirsi. Tällainen voidaan nähdä konkreettisena kasteopetuksena. Toiminta voisi tarjota yhden esimerkin siitä, miten kastetta voidaan vanhempien ja lasten kanssa käsitellä kokemuksellisesti ja toiminnallisesti.

Kirkon varhaiskasvatuksen ulottuvuudet

Tässä tutkimuksessa keskeisiksi kirkon varhaiskasvatuksen ulottuvuuksiksi nousivat vuorovaikutuksellisuus, musiikillisuus, kokemuksellisuus ja kehollisuus, materiaalisuus, osallisuus ja kokonaisvaltaisuus.

Väitöskirjassa tutkin kirkkotilassa tapahtuvaa toimintaa ja totesin, miten jo vauvaikaisella tulisi olla oikeus osallisuuteen aineellisesta ja aineettomasta kulttuuriperinnöstä: esimerkiksi kirkkotilasta, virsistä ja rituaaleista. Kulttuurisen oppimisen kannalta on merkityksellistä, millaisten asioiden ja paikkojen kanssa lapsi pääsee vuorovaikutukseen. Aikuisilla on valtaa siihen, mistä lapset pääsevät osallisiksi.²³ Seurakuntien olisi syytä kiinnittää huomiota erityisesti lapsiin: miten he voisivat päästä rakentamaan suhdetta kristilliseen kulttuuriperintöön. Tutkimuksessa nousi esille, miten erityisiä ja samalla myös haastavia paikkoja kirkkotilat ovat. Perheet tarvitsevat rohkaisua kirkkotilaan tutustumisessa, koska se voi olla myös vanhemmille jännittävää. Tässä tutkimuksessa tarkastellut musiikilliset menetelmät voisivat soveltua käytettäviksi myös vanhempien lasten kanssa.

Varhaisiän uskontokasvatuksen tutkimusta on syytä jatkaa, jotta saadaan lisää tutkimustietoa pienten lasten uskonnollisesta ja spirituaalisesta kehityksestä ja musiikin roolista siinä. Myös kirkon varhaiskasvatus ansaitsee jatkossa nykyistä laajempaa tutkimusta.

Väitöskirja

Aino-Elina Kilpeläinen (2022). ”Lintu emon siiven alla”: Kirkkotilassa toteutettava vauvamusiikkitoiminta Suomen ja Tanskan evankelisluterilaisissa kirkoissa. Väitöskirja. Helsinki: Helsingin yliopisto. <http://hdl.handle.net/10138/339459>

23 Rogoff 2003.

Lähteet ja kirjallisuus

Barrett, Justin L. (2012). *Born believers: The science of childhood religion belief*. New York: Free Press.

Benjamin, Saija, Marja Laine & Arto Kallioniemi (2015). Varhaiskasvatuksen kulttuuriperintökasvatus yhteiskunnallisessa murroksessa. Martin Ubani, Saila Poulter & Arto Kallioniemi (toim.), *Uskonto lapsuuden kulttuureissa*. Helsinki: Lasten Keskus, 179–207.

Erikson, Erik H. (1977). *Toys and Reasons: Stages in the Ritualization of Experience*. New York: W. W. Norton.

Erikson, Erik H. (1963). *Childhood and Society*. New York: Norton.

Goldman, Ronald (1964). *Religious thinking from childhood to adolescence*. London: Routledge.

Hay, David & Rebecca Nye (2006). *The Spirit of the Child*. London: Jessica Kingsley Publishers.

Huotilainen, Minna (2009). Musiikillinen vuorovaikutus ja oppiminen sikiö- ja vauva-aikana. Jukka Louhivuori, Pirkko Paananen ja Lauri Väkevä (toim.), *Musiikkikasvatus. Näkökulmia kasvatukseen, opetukseen ja tutkimukseen*. Jyväskylä: Suomen Musiikkikasvatusseura – FiSME, 121–129.

Kilpeläinen, Aino-Elina (2019). Kirkkotila ja kristillinen musiikkiperintö vauvamusiiikki-toiminnassa. *Uskonnotutkija – Religionsforskaren*, 8(2).

Kilpeläinen, Aino-Elina & Marie Vejrup Nielsen (2018). Teaching Rituals: New Church Activities and Religious Education. *International Journal of Practical Theology*, 22(1), 23–39.

Kilpeläinen, Aino-Elina & Inkeri Ruokonen (2018). (Spi)ritual Interaction in Musical Activity for Infants in the Church Space – A Qualitative Analysis. *International Journal of Children's Spirituality*, 23(2), 122–135.

Kulttuuriperintö kuuluu kaikille. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kulttuuriperintöstrategia vuoteen 2024. <https://evl.fi/documents/1327140/40465191/KuPeStrategia-vuoteen-2024-web.pdf/53df3144-9f01-2fde-e7c2-d27c-178d7e8a?t=1535719964000> (luettu 30.5.2023)

Kumpulainen, Kristiina, Leena Krokfors, Lasse Lipponen, Varpu Tissari, Jaakko Hilppö & Antti Rajala (2010). *Oppimisen Sillat: kohti osallistavia oppimisympäristöjä*. Helsinki: Cicero Learning, Helsingin yliopisto.

Lattu, Kanerva, Aino-Elina Kilpeläinen & Tapani Innanen (2020). Kirkon varhaiskasvatus ja kotien uskontokasvatus. Jouko Porkka & Minna Valtonen (toim.), *Innostava ja kohtaava kasvatus. Kirkon kasvatuksen barometri 2020*. Kirkon tutkimuskeskuksen verkkojulkaisuja 65. Kirkon tutkimuskeskus. <https://julkaisut.evl.fi/catalog/Tutkimukset%20ja%20julkaisut/r/4231>

Lehtinen, Erno, Jorma Kuusinen & Marja Vauras (2007). *Kasvatuspsykologia*. Helsinki: WSOY

Ojala, Eveliina (2020). *The sense of community, mobile devices and social media in Finnish Lutheran confirmation preparation: The challenges when perceiving confirmation camp as liminal space*. Diss. University of Eastern Finland

Piaget, Jean (1970). Piaget's theory. Paul Henry Mussel (toim.), *Carmichael's manual of child psychology*. New York: John Wiley & Sons, 703–732.

Rizzuto, Ana-Maria (1979). *The Birth of the Living God: A Psychoanalytic Study*. Chicago: University of Chicago Press.

Rogoff, Barbara (2003). *The cultural nature of human development*. Oxford: Oxford University Press.

Räsänen, Antti (2018). Researching Religious Education in Finland. Friedrich Schweitzer & Reinhold Boschki (toim.), *Researching Religious Education: Classroom Processes and Outcomes*. Münster: Waxmann, 287–302.

Siljander, Pauli (2005). *Systemaattinen johdatus kasvatustieteeseen*. Helsinki: Otava.

Tamminen, Kalevi, Juha Vermasvuori, Hannele Niemi & Lassi Kontula (1987). *Johdatus uskontokasvatukseen*. Helsinki: Helsingin yliopisto / Lahden tutkimus- ja koulutuskeskus.

Tirri, Kirsi (2003). Miten uskontoa opitaan? *Teologinen Aikakauskirja*, 108(2), 102–106.

Vygotski, Lev Semjonovitš (1967) *Thought and language*. Cambridge: MIT Press.

Yust, Karen-Marie (2003). Toddler spiritual formation and the faith community. *International Journal of Children's Spirituality*, 8(2), 133–149.